Оповідання

— Грицьку про-о-оклятий! Грицьку ка-а-аторж-ний! Гри-и-ицьку! — гукав одного літнього погожого ранку невеличкий хлопчик літ дев'яти, стоячи на високій бурті, кругом укритій молодою і зеленою, як рута, травою.

Сонце піднялось вже височенько і, гаряче, іскристе, обливало і бурту, і хлопчика, і кругом широке поле своїм огнистим світом; горіла молода трава на бурті зеленим огнем; неопавша роса світила і відбивала дорогим самоцвітним камінням. Одежа хлопчика — лихі вибійчані штанці, засукані аж до колін, латана сорочка і на голові з передраним козирком картуз — під тим світом теряли свою злиденність, неохайність,— і латки і дірки відбивали так красиво, дивились так мило, мов маляр намалював ту картину, а не жива вона стояла перед очима.

Картина була справді чудовна: з бурти, мов з високої гори, видно було на праву руч місто. Церкви підняли високо угору свої круглі голови, сяли у прозорому повітрі золотими банями, зеленіли їх залізні покрівлі, моз травою вкриті, біліли білі боки, мов з крейди вистругані; поміж церквами хати, людські огороди тонули в гущавині темно-зелених садків. Он і річка блищала, звиваючись змією по жовтому пісочку і пускаючи легенький димок туману з себе, а через річку перекинувся міст — тонкий, узорчатий, мов з волосені виплетений. Тута ж, недалеко від бурти, мов кріпость перед містом, висока кам'яна стіна обвивала кругом великий розкішний садок, здоровенную пустку-будинок — Ратієвщину. А на ліву руч від бурти розіслався степ, рівний, як долоня, широкий і довгий-безкраїй, тонув у своїй просторій просторості, у своїй зеленій траві, спершу аж темно-зелений, а чим далі — блідіший, голубіший, поки не сходився з краєм блакитного неба, де, здавалось, він загнувся угору і пішов уже попід небом. Серед його хвилі хвилями золотого сонячного світу так і ходять, так і переливаються, то здіймаючись угору, то опадаючи униз; над ними сотні срібноголосих жайворонків непримітне в'ються, і їх весела і радісна пісня дзвенить, розходиться, розсипається,

здається, сизо-прозоре повітря само бринить-співає... А на темно-синьому полі неба огненне коло сонця грає, прище світом, стріляє довгим промінням, сипле непримітними іскорками жару,— невідомий коваль невідомим міхом роздув те величне та чудовне огнище світу! Гарно усюди, красиво так,— не надивився б, не налюбувався!

Та не дивуватися, не любуватися виліз хлопчик на самий вершок високої бурти, по боках котрої, щиплючи травицю, ходило десятеро овечат і двоє телят,— байдуже йому було і про їх. Він виліз, щоб з високості підглядіти, де заховалися Грицько та Василь,— його рідний і двоюрідний брати, з котрими він ще до сходу сонця вигнав ту худібчину пастись. Хлоп'ята, поснідавши і щоб чим-то згаяти, то згаяти час, задумали гратись у піжмурки. Першому випало жмуритись Грицькові,— старшому від його братові. Бистроокий, він зразу підглядів Івася, що приткнувся за буртою у балочці під широкою лопушиною.

— Вилазь, вилазь, Івасю! Знайшов, бач, глухий куток, лопушину! — кричав на його з бурти Грицько, регочучись.

Прийшлось Івасеві жмуритись. Не вспів він очі закрити, як Грицько крикнув: "Уже!" Івась кинувсь шукати. Оббіг кругом бурти, спустивсь у балочку, обдивився, обшарив усі бур'яни — нема Грицька! Не думаючи швидко знайти брата, Івась кинувсь за Василем. Він бачив, ще як Грицько жмурився, Василь похилив прямо до Ратієвщини.

— Я знаю, він у рові між шипшиною засів,— промовив сам до себе Івась і ударився туди.

Шукав по бур'янах, заглядав у рів, свистав, гукав,— і тільки його дзвінкий голос лунав між гущавиною високих берестів та пахучих лип, що спускали свої широкі гілки по білій стіні у рів, мов подавали кому руку або намірялись досягти до шипшини, що, так красно цвітучи, поросла по окопу,— Василь не окликався, не одгукувався. Досада розбирала Івася,

як його так зразу нагляділи, а він аж ухоркався, шукаючи, а й досі нікого не знайшов.

Повернув він знову до бурти. Дорогою, мов з-під землі, донеслося до його Грицькове "ку-ку!". Він разів з п'ять оббіг кругом неї — нема нігде. А його голос він чув. І так виразно гукнув "ку-ку!.." Ось знову гукає.

— Ага! ти у балочці,— радісно скрикнув Івась і побіг трохи не вдесяте у балочку. Шукав, лазив, кожен кущик обдивлявся — немає. Ще більша досада його проймає, аж сльози розбирали.

— Нехай вам біс! — промовив він і виліз на шпелень бурти.— Звідти так видно кругом,— уже хтось десь та виткнеться.— І от він дивиться, розглядає, чи не поворухнеться де бур'янина, чи не зашелестить травиця, може, де замаячить постать або Грицькова, або Василева... Теля бекнуло, і слідом за його беканням почулося втретє Грицькове "ку-ку!".

— Грицьку проклятий! Грицьку каторжний! Грицьку! — зарепетував ото Івась, теряючи надію знайти брата.

Йому не так досадно було на Василя,— той далеко пішов ховатись,— а Грицько — Грицько тут десь,— він тільки закрив очі, а той і гукає: "Уже!", а от не знайде ніяк. Нігде б так і затулитись, немає таких потайних захистів, а ото не знайде!

— Хай же вам ірод,— рішив Івась і, забачивши на траві проти сонця червоненьку комашину, присів до неї. Комашина, почувши на собі чужий погляд, заворушилася, поморгала невеличкими усиками і затихла. Зразу Івась забув і свою досаду, і свої жмурки.

— Іч, хитра яка! — промовив він, ухопивши комашину у руки, і, положивши на долоню, почав дратувати її травиною.

Комашина не заворушилася, задравши угору чорні ніжки, вона лежала, мов нежива. Що не робив їй Івась — і перекидав, і ворочав,— нежива та й годі.

— Підожди ж! — промовив він, ліг на бурті, одставив геть від себе руку і терпляче дожидав, коли комашина заворушиться.

Час не стояв; сонце підпливало все вище та вище, не гріло вже, а почало допікати. Жайворонки затихли у степу; з Ратієвщини тільки доносилися птичі голоси,— кропив'янки розкидали своє цьомкання у кущах, іволги з лип щось белькотали на увесь садок, горлиці жалібно туркотали у бузку, сороки скреготали, стрибаючи по стіні і махаючи своїми чорними хвостами, а там, серед самого саду, у зеленій гущавині непролазних кущів розлягалися соловейки. Скільки їх! і як вони голосно щебетали!

Івасеві про все те було байдуже; він не тільки не дослухався до того, він не примічав і того, як немилосердно сонце пекло-палило. У його своя іграшка, своя забава,— ця хитра червона комашина хоч би усиками моргнула, ніжкою повела,— хоч убий!

— Бач, ти граєшся, а не шукаєш! — роздався ззаду його голос. То був Грицько.

Хто б не глянув на його — зразу одгадав, що то рідний брат стоїть перед Івасем: однакове чорне волосся, однаковий з горбочком ніс, чорні, як терен, очі, загоріле довгобразе лице. Тільки вищий Грицько, бо двома роками старший від брата.

— Що ти тут робиш? — спитав він, присідаючи на траві.

— Бач, комашина! — відказав той, простягаючи руку.

—То сонечко! — угадав Грицько.

—Сонечко? — скрикнув Івась і почав вигукувати:

Сонечко, сонечко!

Виглянь у віконечко,

Бо татари ідуть,

Тебе заріжуть,

Твоїх діток заберуть!

Грицько піддержав брата, і обидва закричали, Грицько товще, Івась тонше:

— Сонечко, сонечко!..

Овечата, зачувши голоси своїх пастушків, задеренчали ; руденьке телятко бекнуло; чорненький білоголовий бичок задрочився: задравши хвіст угору і опустивши голову униз, він пішов вподовж поля вистрибом-вистрибом!

— Дивись, дивись, що бичок робить! — скрикнув Грицько. Івась озирнувся, і обидва зареготались.

Бичок, мов образившись від їх реготу, як вітер, попер вподовж поля.

— Бицю, бицю! — гукнув Грицько, схопившись, і майнув навздогін. Івась, стуливши руку, щоб комашина не випала, собі, як опечений, подрав навперейми.

Той бичок, з-під Чорнушки, корови, був любимець Івасів. Він його сам доглядав, напував, чистив, а часом, одірвавши від свого рота шматок

хліба, давав йому. Як тільки знайшовся він, мати припоручила його Івасеві. "Це ж уже твій бичок буде",— сказала вона. Івась тоді з радощів аж підстрибнув і так коло його ходив, що нікого і близько не підпускав. Недаром він і тепер, як опечений, схопився. Не дай, господи, забіжить він до Пилипенка в траву! Не дай, господи, його спіймають там!

— Переймай, переймай,— чимдуж кричав Івась на брата, а сам — землі під ногами не чув, як той вітер, мчавсь.

Грицько таки забіг вперед. Бичок став і, мотаючи головою, грізно дивився на його.

— Бицю! бицю! — кликав той.

Бичок товсто загув, мов сердито гримнув: не лізь! — і наставив молоді ріжки.

— Бицю! — роздався коло бичка голос Івасів.

Бичок повернув голову.

— Бицю, бичушка! — розлягався Івась і вхопив за нашийник з каблучки.— Чого ти, дурню, тікав? Тебе вкусило що? Укусило мого бичка? —допитувавсь Івась, гладячи його і по морді, і по спині, і під черевом. Бичок покірно стояв, струшуючи шкурою, і знай поривався лизнути Івасеву руку.

— Бе-е-е! — зично скрикнув, підокравшись ззаду, Грицько.

Як стріль стрільнула,— бичок зірвавсь з місця...

Гаразд ще, що Івась не випустив каблучки з рук а то б тільки й бачили бичка. Тепер вони разом бігли: бичок, вистрибуючи, уперед, Івась, задержуючи його,— за ним. Ззаду Грицько розлягався з реготу.

Насилу Івась спинив бичка і зараз почав лаяти брата.

— Регочеться! Гарно, не бійсь! Тільки візьму та на твоєму барані верхи і сяду! — грозивсь Івась, червоніючи.

— Ану поїдь! — казав Грицько.

— А що ти мені зробиш? Візьму — сяду та й поїду! — і намірявся вже кинути бичка.

— Всю морду тобі поб'ю,— перебігаючи навперейми, гукнув у свою чергу Грицько.

— А я батькові похвалюся.

— Хвались! А я все-таки тобі морду поб'ю.

— Морду? Який голінний до морди! Я ж тебе не займав?

— А я тебе займаю? — питав Грицько.

— Так бичка займав.

— Ти б дякував, дурню, що я його перейняв, а то б якраз був у Пилипенка в траві,— виправлявся Грицько.

Іван замовчав і, зайшовши у тінь бурти, ліг; він сердився на брата.

"Як йому, не бійсь, усе можна! — думав він,— заходився бичка лякать — іграшки знайшов! Он десь через його і комашину згубив".

Грицько, повернувши на степ і посвистуючи, почав збивати цурупалком то вершки високої чорнобилі, то червоні головки будяків.

Довгенько хлопці були собі нарізно. Івася досада давила, і, лежачи у тіні на травиці, він пригадував, як би його братові віддячити! Думки у невеличкій голові бігли, як хмари у бурю, нігде не зостановлюючись, ні об віщо довго не зачеплюючись. Небагато треба, щоб уражене дитяче серце переболіло, замовкло. Івасевому поміг бичок, з-за котрого і схопилася недавня спірка. Передрочившись, він підійшов до Івася і, як вірна собака, почав лизати своїм шорстким язиком ноги. Івась дригав ними, а бичок наставляв круто лоб, хотів, видно, битись.

Івась угамував бичка любими словами. Він звав його і бицею, і бичушкою, і славним бицунею. Бичок, награвшись, ліг біля Івася, положивши на його голову. Така дружба, таке товариство пішло між бузівком і невеличким хлоп'ям.

— Івасю! Івасю! — трохи перегодом гукав Грицько, несучись полем до бурти.

— Чого? — одгукнувся Івась, забуваючи про недавню спірку.

— Ох! — передихав Грицько,— ти, мабуть, зроду-віку не бачив такого.

— Якого?

— Збиваю будяки,— важко дишучи, почав Грицько.—Тільки по одній будячині... Аж ген туди до води... Дивлюся, щось блищить проти сонця, як золото горить... А само так і в'ється, так і в'ється. Я підходжу... Аж, брат,— отакенна гадючище! Оповила кругом будячину, голову наставила проти сонця та й сичить.

— Ну? Їй-богу?

— От побий мене хрест святий! — скрикнув Грицько, махнувши поперед себе рукою.

— Що ж ти не вдарив її?

— Який розумний! Щоб укусила. Піди, коли хоч, займи!

— А ти запримітив місце? Покажи.

— Нехай їй всячина, і вести не хочу.

— Ходім-бо, я хоч подивлюся,— прохав Івась.

— Не хочу, боюся.

— Чого ж ти боїшся? Хіба вже вона так і вкусить?

— Авжеж укусить.

— А ми паліччя наберемо та її паліччям! Ходім-бо,— прохав Івась, піднімаючись з місця.

Грицькові того тільки й треба. Він нігде нічого не бачив, а знав, що брат сердиться, і, щоб скоріше помиритись, бо надолужило самому швендяти по полю і збивати будяки,— він і вигадав ту гадюку.

Івась ніколи не бачив її, не знав, яка вона; він тільки наслухався про неї всякої страховини, і як вона кусається, і як сичить, і яка страшна-страшна, довга та чорна, а голова, як жар, червона. Йому так хотілося бачити того страшного ворога і людського і товарячого,— скільки від його пропало скоту в городі! Там, чутка була, дитину вкусила, там — дній

жінці уп'ялась у груди, та поти ссала її, поки та й не вмерла, так разом з гадюкою і в домовину положили... Страшно, ух, як страшно! А кортить бачити, от так мов за поли тягне... Івась почав прохати брата, щоб повів; Грицько не згоджувавсь, боявся; Івась намагавсь, казав, що він набере і груддя у пазуху, і цегли в кишені, і ломаччя у руки... Нехай тільки нападе! А коли не одіб'ємось, то невже не втечемо? Невже вона така прудка?.. Насилу уломив брата згодитись і, радий, кинувся зразу за груддям, підбирав по дорозі усякі камінці, паліччя.

Незабаром два брати, назброївшись, потягли степом на страшного ворога. Івась пішов уперед і хвалився, що хай тільки її забачить,— так і зацідить у голову кирпичиною! Грицько плівся позаду, одставав, боявся мов, а про себе пригадував, як би його викрутитись так, щоб Івась не дізнавсь, що він його обдурює.

— Де ж ти її бачив? — допитувався Івась.

— Підожди. Он там — недалеко від саги, на тому бугорці,— і Грицько показав рукою.

Перед ними відкрилося невелике озеро, густо заросле болотяною травою, оситнягом, явором; тільки на середині леліло чисте плесо, до котрого вела згружена стежка, то її згрузили ноги скотини, простуючи до водопою. По деяких ямках тії стежки блищала водиця, другі були сухі, порепалися, тута ж валявсь пом'ятий явір, збита різучка-трава, осока, через неї плигали здоровенні чорні жаби; у воді вони кумкали; по тім боці в осоці щось свистало.

— Що воно свище? — питавсь Івась.

— Черепаха,— одказав Грицько.

— Проклята, як здорово,— і Івась почав до неї собі свистіти.

— Та де ж ти бачив гадюку? — допитувався він, коли йому надолужило дражнити черепаху.

— Та кажу ж, он там. Тільки я не піду.

Івась покрався сам. Бистро його очі бігали по траві, по будяках, він шарив ними і все подавався уперед.

— Та де ж?! — нетерпляче одгукнувсь, не знаходячи на тому місці, де вказував Грицько, нічого.

— Та кажу ж, там.

— Тут нема нічого.

— Їй-богу? — здивувавсь Грицько.

— То вже ж би я не стояв, коли б було що! — гукнув Івась.

Грицько підтюпцем побіг до брата. Хвилина була крута для Грицька, — Івась так і впився у його очима, а його сміх-регіт розбирає.

— Еге-е,— затяг він,— значить, утекла, проклята! Отут, отут, на оцій самій будячині,— бач, і головка збита,— отут вона сиділа, отут її голова лежала червона та люта,— розказував Грицько.

Івась подивився на будячину, зелена, нерозцвічена квітка її лежала свіжо збита долі,— подивився в очі брата, чи не бреше лиш,— ні, Грицько так сміло дивився на його.

— Так, так, утекла! — промовив він, і досада ущипнула за серце.— От раз приходилось побачити,— узяла і втекла, проклята! Куди ж би їй тікати?

— Куди? у болото! — одказав Грицько.

Івась задумавсь і пішов уперед. Разів з двадцять окрутнувсь він коло того місця, проходив його і вздовж і впоперек, додивлявся, чи немає де ямки, прогортав траву,— нігде немає гадюки, і сліду ніякого не видно.

— Хай їй біс! Ходім назад,— рішив він.

Вертаючись, хлопці почали шпурляти груддям і цеглинням на озеро; милувалися, як вони, падаючи, здіймали угору стовп зеленої, аж чорної, води; накидалися на жаб, і — боже! — який радий був Івась, коли йому довелось одну розчавучити здоровенною цеглиною.

— Ото б було і гадюці! — скрикнув він...

— Де то се наш Василь? — спитав Грицько, опускаючись на землю, коли вони дійшли до бурти.

— Та він і не вертався з того часу, як пішов ховатись,— одказав Івась, сідаючи коло брата.

— Дума, що шукають? Чудний! — рішив Грицько і повернувсь на траві лицем до неба. Глибоке і широке, круглим шатром спускалося воно над землею, на йому ні хмарочки, ні плямочки, ні об віщо очам зачепитись по його аж синій блакиті.

— А ти знаєш, його мати з ким не стрінеться, то все розказує, який він у неї розумний,— перекидаючись на живіт, знову почав Грицько. Івась ліг на бік і підпер голову рукою.

— Оце, каже, у дяка вивчу та ще і в школу віддам. І батько, каже, пише з полку: віддай безпремінно Василя у школу.

— То що, як у школу віддасть? — якось призро спитав Івась.— Щоб навчитися сестру дужче бити.

— Вивчу, каже, та й одішлю до батька,— батько, кажуть, полковим писарем, чи що,— так до батька ото й відішле, а не то, каже, по духовному поведу, у паламарі або в дяки.

— Буде горобців на дзвіниці лякати! — додав Івась.

— Піди ж ти! А он як розказує та розписує, коли лучилося раз апостола у церкві прочитати,— так читав, так читав, як по-писаному! А дяк хвалився батькові: попомучився, каже, з ним, поки того апостола витвердив, щось з місяць усе учив, та й то разів скільки у церкві помилявсь. І що б він не зробив — то все гаразд, усе до ладу, а от Галя що зробить — то все не так,— помовчавши, додав Грицько.

Іван нічого не одказав, тільки глибоко зітхнув.

— Якби і в нашого батька були такі достатки, Грицьку, як у його, хіба б нас не вчили...— не швидко обізвавсь Івась.

— Якби ж то! — зразу одказав Грицько та й схопився.—Ти думаєш, і в Василевого батька багато їх? То тільки вона слебезує всюди, що він сотню рублів у рік получа. Получа, а де вони? Додому ж ніколи нічогісінько не шле. То вона тільки таку ману пуска та витіва і грамоти, і школу. Дума, як з ратієвської дворні, так і велика пані. Прищиться куди як! А про Василя вже того — і такий, і он який, трохи не зорі з неба зніма. А батько каже, що Василь її ні к бісу нікчемний, отак по бур'янах ховатись, мов вовцюга, та цілі дні вилежуватись — йому дай. От і тепер, що хоч дам, тільки ходімо шукати,— то десь у бур'яні і знайдемо.

Іван зареготавсь.

— Ану ходімо, справді.

— Ходімо.

Брати разом посхоплювались і кинулись іти.

— Ти бачив, куди він ішов? — спитав Грицько.

— Він туди, на Ратієвщину подався.

— Ну, так і є. Десь у рові або спить, або лежить.

— Васси-и-лю! — гуконув Івась своїм чистим і тонким голосом, аж луна роздалася.

— Підожди, не гукай. Ми його і так десь у рові або в бур'яні набредемо. Ти йди туди, а я — сюди.— І брати розійшлися, похиливши в обхід Ратієвщини.

Кругом високої кам'яної стіни, колись білої, а тепер полупаної, проліг не так глибокий, як широкий рів. Окіп поріс чорнобиллю, шипшиною, увився березкою, хмелем, а дно рову укрилося широколистою лопушиною, зеленою бугилою. Від того, що сонце ніколи не заглядало у се тінисте місце, дощова вода нікуди не стікала, тут завжди було вогко, аж холодно. На дні рову під лопухами копицями гніздились жаби, чорні, здорові, окаті, а на окопі знай бігали сірі та зелені ящірки. Тута ж іноді і дохла собака або кішка дотлівали; мурав'я здоровенна, як пучка, метушилась, павуки снували павутиння, комарі дзижчали, мошка хмарами носилась. Дике і пустельне місце! І нащо цей рів здався коло такої високої кам'яної стіни? Від татарви лихої? Від злодіїв, розбишак лютих? — Ні.

Покійний князь Ратієв, як заходився будувати собі дворище, велів той рів викопати. Сотні кріпаків місяців зо два тілько й знали, що рили сиру землю. Вирили баюру страшенну; в деяких місцях і до води докопалися, а то воду спускали аж із озера,— тоді і озеро не таке, як тепер, гниле та

миршаве, а глибоке та водяне було,— кругом двору, наче річка текла, облягав його водяний рів; тілько коли глухої залізної брами перекинули залізний місток, та й той часто-густо приймався. І ніяким побитом тоді не можна було добратися до двору. Як кріпость та, стояло те дворище у степу проти міста і грізно дивилося на його своїми високими бійницями, у широких пробоях тих бійниць тирчали горлаті жерла пушок, з котрих у великі свята, от як на різдво або на паску, стріляли. Дворище займало десятин з десять поля; багато там люду було поселено, і ніхто не знав, як там живуть вони, ото хіба тільки пушки давали ознаку, що ратієвці святкують свято... Чудний той був князь Ратієв,— низенький, окадкуватий, оброслий волоссям, як звір, воно у його не тільки на щоках і під очима поп'ялося, а й на самому кінці носа, мов бородавка, чорнів кущик; а очі у його? страшні-страшні, як у кроля, червоні, і угору він ними ніколи не дивиться, все у землю; коли ж зводив їх на кого — то недаром! Грізний він був, палючий, як порох, упертий, як камінь, і вередливий, як дитина. Сказав що робити — роби. Оце висила кріпаків ловити живих зайців і напускати у садок... Чуєш гвалт собачий, гук людський, топіт, біганину, а рушниці одно і знай — палять, гукають,— ото Ратієв полює зайців у садку. Або загада човни стругати. Нароблять човнів; в темну-темну ніч спустять їх у рів на воду, ще й позв'язують; і не тільки на човнах, а й на стіні понатикають свічок… огню-огню кругом, мов пожежа. І здалека видно, як огненна в'язка човнів тихо пливе по чорному дну рову, музика тне, люди, як не порозриваються, співають,— ото Ратієв загадав покататися. И нікого він до себе не приймав, ніхто в його ніколи не бував, все те сам і з своєю двірнею витіває. Городяни спершу боялись, а то і привикли, та так привикли, що коли зачують — Ратієв оте загадав зробити,— трохи не усе місто виходило дивитися на ту чудну і дивну затію.

І як умер старий, то довго жалкували, що не буде вже ніколи для їх ніякої забавки. Справді, з старим умерла і його Ратієвщина: люди, що там жили, один по одному розтеклися-розбрелися, розносячи по всіх усюдинах кревні сльози та гіркі жалібниці,— чого їм стоїли панові затії, що вони там терпіли, як бідували. Зостався один сторож Грицько, старий-старий, аж зігнувся, борода біла, як молоко, по коліна. Та й того

вряди-годи побачиш: удень його зовсім не видно, хіба уночі почуєш, як старий немощною рукою глухо дзвонить у чавунну дошку, віщуючи про давню славу свого двору, про колишнюю розкіш-багатство. Старий і досі не стеряв віри, що та слава знову вернеться, знову настане, от тільки приїде молодий панич з столиці. Роки минали, панича не було. Широкий рів без піддержки сам собою засипався-осувався, вода висихала, і от тепер, де колись човни плавали, там лопушина розпустила свої широкі листи, і хіба тільки уночі кумкання жаб нагадувало, що там колись була вода.

З приїзду стіна тріснула, сипалася, бійниці попадали і пушок не видно,— сховалися під своїми руїнами; міцні залізні штаби, що держали глуху браму, іржа проїла, зламалися, брама лежала долі, ніхто її не піднімав, і в роззявлені завжди ворота видно було, як колись чистий двір заріс бур'яном, як самий палац опустився. Двері його були наглухо забиті: шибки у вікнах, та й то з половини, поцвіли, заплiснявіли — і жалібно вітер свистав у їх чорні пробоїни; колись зелена залізна покрівля злущилася, іржею, мов кров'ю, покрилася, бурею задрало один ріг угору, нікому було те полагодити, вільно вітер гуляв по всій оселі, дощ лив у дірку: стіна тріснула, розійшлася, балки підгнивали-падали, димарі наполовину стриміли,— мов каліка-старець, визирав той палац з-за бур'яну. А від кухонь, від сараїв, від людських хат,— мало чого було видно; і дерево, і глина, і цегла позлазилися вкупу і виглядали страшною руїною.

Одна тільки каплиця, під котрою сховали пана, веселенько визирала своєю гострою головою, на невеликій баньці її блищав невеличкий золотий хрестик; у сонячний день він світив серед руїн двору, мов зоря серед чорних хмар... Та ще садок на волі розрісся, мов ліс. Колись невеличкі замлілі дубки, кленки, бересточки, липи тепер визирали такими здоровенними, такими пишними велетнями, гордо, аж під хмарами, похитуючи своїми чубатими головами; поміж ними пустилося молоднику — як конопель, на доброму підметі. То було не в родючій половині саду, а в родючій... дивні заморські яблуні, кримські груші повимерзали, повсихали, замість їх пустилися такі цвьохкі, такі

розхилясті дички! Кущова рослина: порічки, агрус — розпросторилася, розширилася, мішаючись з глухою і жалкою кропивою; сизий бузок, котрим обсаджені були стежки, переліз на їх гладеньке місце і вільно ріс собі там, де ходили людські ноги; хміль, березка чіплялись за його тонкі гілки, лізли угору, спускалися униз, уростали у землю і знову піднімалися вгору,— непролазною сіткою оповивали його. Бузина, котру так не любив старий князь і велів з корнем викорчувати, де й набралася,— висока та розкішна поросла. Все казало, що тут не доглядувалося людське око, не ходила чоловіка рука; все, почувши волю, і росло на волі. Улітку стільки було тут птиці і якої тілько не було? Солов'ї сотнями щебетали, зозулі, іволги, ракші, горлиці, а горобців? Ті і зимою, коли над сим глухим, пустельним місцем жалібно гула одна буря, крутячи страшного веремія і закидаючи усе снігом,— ті і зимою хмарами носилися і несамовито цвірінькали... Та-ка-то стала тепер ся Ратієвщина!

Брати пішли в обхід понад ровом. Івась на ліву руч, Грицько — на праву. Швидкий Івась, нетерплячий, не забарився дійти до кінця, звідки рів круто повертав поза стіною. Зайшовши за неї,— зразу терялась з очей бурта. Івась подумав, що як він скриється за стіною, а бичка, бува, знову нападе дроковиця,— якраз забіжить у Пилипенкову траву.

— Не йду далі! — рішив він, виліз на окіп, подивився вподовж рову й повернув назад. Та й добре зробив, бо з противного краю Грицько махав на його рукою. Сюди мов, сюди мерщій біжи!

Івась, як вітер, понісся назад.

— Цить... На окопі он там сидить, спустивши ноги у рів; у чомусь довбається...—І тихо, мов ті котята, рачки покрались хлопці.

З-за густої чорнобилі справді замаячила спина. Хлопці, доплазувавши близенько, стали, зглянулись один з одним і, підвівшись на ноги, в один голос скрикнули:

— Тю-у-у!

Хоч би тобі стрепенувся Василь! Тільки повагом повернув голову, якось призро глянув на хлопців, одвернувсь і знову над чимсь пригнувсь.

— Що то ти робиш? — спитав Грицько, забігаючи уперед.

Перед Василем на траві лежала розпанахана на двоє ящірка, гидливо виглядали з-під її шкури невеличкі хрящики-кісточки, скручені ніжки одстовбурчились геть і казали, що непокійна смерть спостигла її. Василь у лівій руці держав хвостик, а в правій блищав невеличкий ножик у білих черемушках, який завжди можна бачити в школярів і на котрий не раз зарились і Грицько, і Івась, і другі хлопці з їх вулиці.

Василева мати купила його за копу з шагом у захожого цісарця, аби тільки добре учився її син. Який то був радісний час у житті Василевому! Цілісінький той день бігав він по всій у лиці і хвалився знайомим і незнайомим хлоп'ятам, яку-то мати йому обнову купила. Новенький, біленький, гострий, як бритва, він усім у дивовижу дався; усі ним не надивляться, не налюбуються. Як гарно складається, аж цока! а ріже як? а блищить? Усього тебе, як у дзеркалі, видно. Василь спершу не знав, де його і подіти; то заховає у кишені, то подума: а що, як випаде? витягне і зав'яже у пазусі. Назнарошне для сього і нитку держав і зав'язував аж коло серця. "Занову ситце на кілочку!" — казала мати, радіючи синовій одраді. І справді, пройшов тиждень-другий — блискуча сталь потемніла, ручка закалялася, і, хоч другі хлопці не переставали заритися, Василь уже придивився, привик до його; уже і в пазусі не ховав, а в кишені; уже і вищербив, і в хліб замазав. Часто, щоб не кусати сухенького окрайця, Василь різав ним хліб на невеличкі шматочки. Тепер ото і ящірку поров ним: слизький жир лиснів на кінці, щось жовтогаряче прилипло до щербини.

— Що се ти робиш? — спитав удруге Грицько.

— Хіба не бач? — одказав понуро Василь і шпигонув ножиком у одрубаний край хвоста: гострий його кінчик вамотався-затіпався.

І Грицько, і Івась разом струснулись, сплюнули.

— Господи! і бадляється... Ящірку ріже-ріже, а там і хліб буде різати, — промовив Івась.

— То що? він же витреться,— спокійно відказав Василь.

Хлопці знову сплюнули.

— А дивись, дивись, які гарні хрящики, та як ловко уляглися, мов квіточки,— казав Василь, довбаючись у хвостику ножем.

Його сірі очі блищали, у їх світилася глибока думка; вона скрашала його оливкувате лице з широкими скулами, з гулястим носом, з широким ротом, його круглу попельнасту голову, його постать широку-розвалькувату, короткошию, мов аж сутулу. І Грицько, і Івась, стоячи біля його, виглядали такими вродливими, тільки то була врода лиця, краса зоколу, а не та таємна краса задуманої голови, котра віддає від кожного, у кого нарождаються глибокі, розумні думки.

— Ходімо, Іване, хай йому біс! — сказав Грицько, ще раз сплюнувши. — Ми прийшли за ним його кликати їсти, тепер хай він до нас і не доторкається, хай оту ящірку злопа.

Грицько пішов, Івась стояв і боязко дивився на те, що робив Василь. Кожен раз, як той штрикав ножиком у хвостик, по його лиці пробігали уразливі смуги і гидливо кривили рота. Василь робив своє — довбався.

— Та покинь, Василю! — сказав Івась.

— А ти чого пристав? — скрикнув Василь.— Той пішов, іди і ти за ним! — Він ще на Грицька розсердився, а тут і цей доїда. Його сірі очі вип'ялись, мов хотіли вискочити з лоба.

— Не займай його, Іване,— гукнув з-за чорнобилі Грицько,— іди сюди. Ти ж бачиш, який він розумний та письменний,— ящірок уже ріже. Мати як почує, то на увесь світ оповістить.— І Грицько уїдливо зареготався.

— Грицьку! Я тебе не займаю, не руш і мене,— покійно і твердо відказав Василь і, кинувши все з рук, повернувся до чорнобилі лицем; воно у його стало аж муре, одні сірі очі, як у кота, горіли аж зеленим огнем.

— Чого ви до мене прийшли?— скрикнув він.— Кликав я вас? Ви там собі що не робили — я не йшов підглядати, не мішайтеся і до мене!

Івась порвався не йти, а бігти,— такий грізний та страшний стояв коло його Василь; за Івасем, регочучи, побіг і Грицько.

— Хай тобі біс! Зоставайся з своєю ящіркою. Ріж її і їж, та ще й матері на борщ понеси — подякує! — кричав на бігу Грицько.

Здоровенна грудка землі прошуміла над його головою.

Грицько, прихилившись, подрав чимдуж далі.

— Проклятий москальчук! — жалівся він Івасеві.— Не одхилися я — мабуть, убив би: отакою грудомахою попер, повз ухо так і продзижчала. Підожди ж ти мені! — і він посварився кулаком.

— Що ти йому зробиш, такому здоровкові? — сказав Івась.

— Хто здоровий? Він? — скрикнув Грицько.— Здоровий, як бугай, а трусливий, як заєць! Хіба не віяв його Микита Здоренко? А сам не подужаю, попросю Педченка,— украду уже в батька тютюну на люльку, як тільки дам,— то так накладе йому боки, що тільки держись!

— Чуєш,— помовчавши, почав знову Грицько,— коли будемо гнати до водопою,— не жени його ні овець, ні телят. Коли ж так,— хай сам, чортів цвик, гоне, а то звик панувати...

— Мені, Грицьку, вже їсти хочеться,— сказав Івась і напрямився до балочки, де під лихою сірячиною лежала торба з харчю. Іван порився у торбі, витяг чималий шматок хліба, невеличку тараньку і, зайшовши у тінь, під бурту, почав тараню чистити. Грицько підійшов до брата.

— Давай усю тараню поїмо,— сказав Грицько,— йому нічого не зоставимо.

— Нехай йому з його таранею,— одказав Івась.

— Ну, так заховаймо де. Їй-богу, давай заховаймо! — Очі у Грицька весело заграли, він мерщій схопився і побіг переховувати торбу.

Поки Івась чистив тараню, Грицько носився з торбою, хотів заховати у бур'яні — видно, намірявся занести аж в осоку до озера — та роздумав.

— Годі тобі носиться з нею, іди вже їсти! — гукнув на його Івась.

Так Грицько і не переховав торби, тільки кинув на сонці у траві та й побіг до брата.

Сонце стояло якраз над головою; не гріло — палило; польовий вітер такий сухий, гарячий. Овечата ледве сновигали по траві, шукаючи тіні, і, не знаходячи, жалібно деренчали, голови їх хилилися, боки ходором ходили; чорний бичок, лупаючи очима, де стояв, там і ліг, руденьке

телятко бекало, мов жалілося; та й душно ж як! Справді було душно, аж варко, так душно. Нігде було заховатися, нігде голову приткнути у тінь, бо й тіні не було, сонце стояло якраз над головою. Степ мов палав під тим світом, зв'ялена трава хилилася додолу, нігде ні птичого гласу, ніякого гуку не чутно, хіба де здалека донесеться, як хававкне перепел, ударить раз-удруге та й замовкне. І в Ратієвщині помовкло птаство; одно поховалося по гніздах, друге полетіло за здобиччю, одна тільки бездомна птиця — зозуля, перелітаючи з деревини на деревину, сумно кувала.

Брати, пообідавши своєю сухою стравою і напоївши овечат і чорного бичка,— Грицько так-таки і не схотів гнати до водопою Василевого товару,— повкладалися прямо на траві, на сонці, їх запечена шкура казала, що не первина їм лежати при такій спеці. Тепер вони тільки трохи набік поодвертали голови, сонце догрівало найбільше у спину. Івась зразу заснув. Грицькові ж не спалося; йому хотілося діждатися того часу, коли вернеться Василь і почне їсти: чи справді він буде тим ножиком, що різав ящірку, різати і хліб. Для сього разу він і нове прозвище пригадав Василеві: ящучур! "І знайомим хлопцям розкажу, щоб і вони так його дражнили,— думав він,— я йому не сим, то другим віддячу!"

Ні з ким він ніколи так не ворогував, як з Василем, і Василь не любив Грицька; брати двоюрідні — вони жили гірше чужих, гризлися, як кішка з собакою. Аби що запримітив Грицько за Василем,— зараз і вибива йому очі, на глузд піднімає. І Василь не мине случаю, щоб чим Грицькові дозолити; тільки все стиха, крадькома, як кішка, мов і не він, то кийок мережаний поламає, то пужалко цяцьковане закине, то м'яч украде і захарпає, а часом і боки накладе Грицькові. Така спірка, така ворожнеча ніколи між ними не втихає, щодня вони за що-небудь та й погризуться. От і тепер досада їсть Грицькове серце, і він тільки дожида случаю оддячити, дожида Василя.

Йому не довго довелося дожидати. Широка розвалькувата постать Василева замаячила, чимчикуючи від Ратієвщини прямо до бурти.

Здоровенна голова, мов гарбуз, міцно сиділа на короткій шиї, кругле, широке лице лисніло від поту; сірі очі бистро бігали. Ось він уже наближається до того місця, де лежить Грицько. Ступінь-другий... і високо стрибає через його.

— Тобі не можна обійти! — обізвавсь Грицько, піднявши голову.

— Чого ж ти ліг на дорозі? — відказав Василь і прямо почвалав до торби. Тута ж коло неї опустився він на траву, витяг хліб, тараню і почав трощити. Він не чистив тарані, як Івась, а з цілої кусав шматки, випльовуючи луску з рота.

— Іч, прокляті! Положили торбу якраз на сонці — хліб на сухар зісохся! — сказав він, витяг ножик з кишені і, як штрикав ящірку, почав штрикати та колоти хліб.

Грицько крадькома поглядав на його і про себе реготавсь. "Хоч би подавився, ящучур!" — подумав.

Василь, поколовши хліб, глитав його, як індик зерно.

— Чи вже напували?— спитав він, попоївши і вмощуючись на торбі лягати.

— Своїх напували,— повагом одказав Грицько.

— А моїх? — скочивши, мов ужалений, скрикнув Василь.

— Сам де був? Ящірок поров? — уїдливо спитав Грицько.

Хвилину Василь постояв, це зразу — прискочив до Йвася, що, розплатавшись на траві проти сонця, спав, як убитий, і штовхнув його у бік ногою.

— Іване! Чому ти не напував товару? — скрикнув він.

Івась спросоння не розібрав нічого, підвівся, сів і, лупаючи, дивився на Василя сонними та мутними очима.

— Навіщо ти його будиш? Нащо займаєш? — скрикнув Грицько, схопившись з місця й підбігаючи до Василя.

— А твоє яке діло? Ти спрос?

— Дуля тобі в нос! — скрикнув Грицько.— Тільки мені його займи — то дивись! — він показав йому кулака.

Івась, полупавши очима і поскрібши у потилиці, знову ліг і зразу заснув.

— Не дуже лиш носися з своїми кулаками, бо поодбиваю! — сказав, одходячи, Василь.

— Хто, ти? — кричить Грицько.

— Я! — одрубав Василь.

Грицько погнався, Василь потяг навдьори. Грицько став, плюнув і, вернувшись на місце, ліг. Він удовольнився,— Василь утік від його, злякався! Шкода, що Івась спить, не бачив. І Грицько радий закрив очі.

Василь, походивши манівцями, одлучив своїх овечат, зайняв руденьке телятко і погнав до водопою.

Він довго не вертався; уже і Грицько заснув, і Івась прокинувся, а його все не було. Сонце повернуло з полудня; його косе проміння зробилось ще пекучіще, ще гарячіше; вітер зовсім затих: сухе, жовте, аж

червоне, повітря віддавало горілим, і в полі здавалось мов серед печі. Івась, прокинувшись, довго сидів, чухався, утирався від поту, поки трохи прочумавсь. Що йому зразу почулось — це якесь чудне деренчання, мов хто на дудці грав. Що воно? де воно? Він озирнувся, розглядав. Грицько он лежить, спить; овечата розбрелися, скубуть травицю. Чого ж їх так мало? І руденького теляти немає... Де се воно подівалося? Івась кинувсь до Грицька.

— Грицьку, Грицьку! Чого не всі вівці? Де руденьке телятко?

— Василь погнав до водопою,— промовив Грицько, лупнувши очима і позіхаючи.

Івась постояв над ним.

— Грицьку! годі вже спати, пізно. Ось устань; щось десь грає, та ловко так.

Грицько підвівся. Хрипле деренчання хвилею промчалось над ними.

— Чув? Що воно? — питав Івась.— А ходім подивимося.

Грицько встав, потягаючись.

— Воно щось біля озера грає,— сказав, дослухаючись, Івась.

— Поженім напувати, то й подивимося.

— Завертай,— сказав Грицько.

Івась побіг збирати овечат до гурту. Незабаром брати погнали їх до озера.

Сонце якраз світило їм у вічі: променясті стяги стрибали перед ними по траві, бігали, грали, аж дивитися було боляче. А як спустилися вони у балку, проміння перестало стрибати, дробитись, а рівненько і гладенько тяглося вподовж озера: чисте плесо, мов розтоплене золото, палало-горіло; стоптана стежка, вонючі багна, оситняг, явір — все те покрилося мов золотим серпанком. По той бік очерет стояв чорною стіною, стиха похитуючи червонуватою куницею, злегка шелестячи пожовклим листям. З правого боку озера, обложившись зеленим очеретом, сидів Василь і щосили дудів у зелену дудку; дудка ревла-хрипіла.

— Бач, то Василь грає! — скрикнув Івась і перший побіг до його.

— Це ти сам зробив? — спитав Василя.

— Сам.

— Та ну?

— А хто б же?

Івась помовчав.

— Ану я, чи заграю?

Василь дав дудку Івасеві. Івась страх зрадів, коли дудка і в його заграла.

— Грицьку! Ось іди сюди! Бач — грає! — радіючи, гукав він до брата.

Грицько помалу наближавсь; його здержувала недавня лайка з Василем. "Певно, він і досі дметься",— думав Грицько і не помилився. Василь неласкаве подивився на його, хоч нічого не сказав.

— Ось на, заграй! — тиче Івась Грицькові дудку.

Грицько узяв і почав роздивлятись.

— Це ти, Василю, зробив? — спитався він, щоб зав'язати розмову.

— Авжеж, тебе не питав,— неласкаво одказав Василь.

Грицько помовчав, обдивився ще раз дудку, потім тихенько подув,— товсто і хрипло загула дудка. Івась зареготався.

— А ловко! — сказав Грицько.— Ще якби отут дірочки попрорізувати, тоді б можна, як на сопілці, і пальцями перебирати.

— Ану, давай,— радісно обізвавсь Василь, забуваючи про свій гнів, і почав збоку прорізувати дірочки. Після сього голос дудки не так деренчав і грати стало зручніше.

— Дай і мені, Василю, ножика, я й собі зроблю,— прохав Івась.

— Возьми.

Довго мусувавсь Івась і все нічого не вдіє, то, дивись, денце зовсім одріже, то дірку під колінцем велику зробить,— не грає дудка!

— Давай я,— сказав Грицько і почав робити. Івась дивився. Дудка вийшла тонша голосом від Василевої.

— Тепер же і я знаю! — закричав, граючи очима, Івась і знов принявся за роботу.

За сим разом дудка заграла — і таким тонким та різучим голосом, що аж усі здивувались.

— А давай усі разом заграємо! — казав Грицько.

— Давай! давай! — одказали трохи не разом і Василь, і Івась і постановилися в коло.

— Разї два! триї Починай! — скрикнув Грицько.

Разом три дудки ускочили в хлоп'ячі роти, роздулися широко щоки, мов хто туди кулаки попідкладав, вип'ялися очі, і три голоси, пискучий, тонкий і товщий, зично пронеслися у вогкому повітрі над озером. То була не мистецька гра майстрів-музик, а певне, і їй не зраділи б так хлопці, як своєму незумілому гранню. Вони нічого не грали та й не вміли що-небудь грати, а так дудили, деренчали, той — своє, а той — своє. Отже, як їм мило було так дудити, як близько доходило до серця те хрипле деренчання; очі радістю грали, пальці бігали по дірочках, а щоки одно роздимались, аж червоніли. Івась, граючи, притупцьовував, Грицько розхитувався на всі боки, на що Василь, завжди непривітний, і той поводжував плечима. Про спірку, про змагання де і споминка ділася, все забулося, все те було з кимсь іншим, а не між ними; вони тепер рідні, брати, більше ніж рідні й брати,— вони майстри одного любого їм діла!

Непримітне час минав, непримітне сонце пливло до спокою; воно вже так низенько осіло; понад самою землею стоїть його іскристе коло, розстилаючи аж червоний світ по траві.

Ось уже довга тінь від очерету простяглася вподовж озера, добирається до бугорка, де грають хлопці.

— Годі! Нехай йому! — скрикнув перший Василь.— Он уже сонце сідає, а я ще й не полуднував.— І, недовго думаючи, опустився коло торби і почав жувати хліб. Тараню він з'їв за обідом, зостався один хліб, та й той зсох на сухар.

Грицько та Івась теж почали полуднувати. У їх зосталася ще одна таранька, мати дала по одній кожному. Вони, ще збираючись на пастівник, порахувалися одну з'їсти у обід, другу за полуднем. Тепер ото, глянувши, як давиться Василь черствим хлібом, раз по раз поблимуючи сірими очима на те, як чистить Івась тараню,— розділили її не надвоє, а натроє. Василеві дали від голови, Грицько узяв серединку, а Івасеві достався хвостик.

Сонце западало, у повітрі робилося свіжіше; роса виступала на траві, де пройшла вечірня тінь: овечата, бички щиро прийнялися щипати вогку траву, за день вони так вижарилися на тому сонці,— де вже його по такій спеці пастись,— що надвечір прийшлося нагонити утеряне за день, і вони ген порозтікались понад усім озером. Хлопці, сидячи на бугорці, полуднували; вони сиділи лицем до Ратієвщини. Густа тінь чорніла між гілками здоровенного садка, прикритого зверху сонячним сяєвом; з тії темної гущавини доносилося нестямне щебетання соловейків.

— Та й солов'ї у Ратієвщині як свищуть. І скілько то їх? — обізвавсь Івась.

— А вже до гаспида! — додав Грицько...

— Чого там тільки немає! — зітхнувши, промовив Василь.

— Там, кажуть, й райські яблучка є? — спитав Івась.

— Мати розказує,— одказав Василь,— що не тільки райські яблучка, а й агрус, порічки, виноград,— отакими кетягами так і висить! А груш тих, а ягід усяких, а яблук?

— Брат ти мій! — скрикнув Грицько.— Що, коли б я там був? — і його очі загорілися.

— А що, якби тобі, Грицьку, узяв та й віддав усе оте дворище? Що б ти робив? — спитав трохи перегодом Івась.

— Я б тоді паном діло зажив. Та де б тобі,— більше б пана був, до царя рівнявся. Усе б у садку і сидів та овоч їв.

— А я не так би зробив,— одказав Івась.— Я б перевів туди і батька, і матір, тебе, узяв би Василя і Галю узяв би. Жили б ми там укупі, розкошували разом.

— А ти, Василю, що зробив би? — спитав Грицько.

Василь мовчав і дивився на Ратієвщину; він упинався очима у неї, як кішка упинається у мишу; як кібець у горобця. Посеред їх, у зелених зрачках, горить-тліє огонь заздрості,— так би і вхопив, так би і проглинув, коли б сила!

— Чи правда, Василю, не розказувала тобі мати,— не дождавши одказу, почав знову Грицько,— там, кажуть, за старого князя людей живцем у землю ховали, і тепер ті люди у глуху ніч устають, блукають по садку, по двору, все шукають могили покійного пана?

Василь мовчав.

— Нащо ж її шукати, коли він там же під каплицею похований,— одказав Івась.

— То ж то й є, що під каплицею. Через те вони і не найдуть; у каплицю їм не можна увійти, а знадвору не досягнуть.

— А якби досягли? — спитав Івась.

— То б рознесли на шматочки!

У Івася мороз поза спиною пробіг, в очах боязнь засвітила. Грицько замовчав, він ждав одказу від Василя, а той, лежачи животом на землі і підперши голову руками,— і не змельне — все дивиться на Ратієвщину.

— Василю! — обізвав його Грицько.

— Га?

— Ти не чув? — і він знову його перепитав.

— Ні, не розказувала,— одказав понуро Василь.

— Може, воно й брехня, а чого люди не накажуть,— почав знову Грицько.— Розказують, що покійний пан дітей не любив. Люди ховалися з дітьми по льохах та по погребах, бо, як побачить або зачує голос, зараз і велить собакам віддати.

— Як, живе? — скрикнув Івась.

— Ні, зварять у казані з кашею та й віддадуть.

Івась аж затрусився, так йому стало страшно.

— У його не такі, як у нас, собаки були, а хорти. А то, кажуть, не хорти, а справжні куцьки. Там для їх і комори здоровенні були відбудовані. У тих коморах вони й жили. Ото для їх і їсти варили, і все тільки на ніч. Щовечора отакі казани каші наварять та й поставлять, а до світа вони й порожні.

— Так він і з чортами знався? — спитав Івась.

— Авжеж. Де б він того й багатства набрав? Спершу він, кажуть, був бідний, а то зразу розжився. Не як і розжився, як вони нанесли йому за

те, що душу свою їм одписав. Розказують, що на паску, саме як люди у утрені стоять, то вони аж дмуться та пруть цілими тачками гроші,— одні золоті, другі срібні, треті мідні. Отакі ворохи понасипають! Гроші ті лежали, либонь, у льохах під будинком. І як умер старий та пішли шукати, аж там замість грошей в одному кутку цегла, у другому — череп'я, а в третьому — кінські кізяки. А як несли ховати тіло, то піднявся такий страшний вітер, що люди не змогли і нести, постановили труну на землі. І як постановили,— як лусне щось, мов з гармати випалило, а з труни так вихор і піднявся стовпом угору, як сажа, чорний. І як пройшов той вихор та обдивилися люди, аж у пана так живіт і репнув. Ото, кажуть, чорти його душу брали до себе.

Грицько замовк, і всі мовчали. Сонце все нижче та нижче спускалося, пронизуючи червоним світом тихе повітря, понад землею простяглася довга тінь. Ратієвщина, наче в золото окутана,— горіла-сіяла.

— Ох-хо-хо! — не скоро, не скоро промовив Івась,— що то колись тут було, а тепер,— пустка пустинею.

— Воно отак уже довіку буде,— одказав Грицько.— Це місце закляв старий князь, і ніхто його посісти не зможе, а хіба тільки оддасть чортові душу, то тоді посяде. І тоді, кажуть, усе знову вернеться, як і було, і цегелля ті, і череп'я, і кізяки так й обернуться знову у гроші...

Грицько замовк; у Івася мороз ходив поза спиною, і він боязко струшувався, а Василь аж дух затаїв, та все дивиться на Ратієвщину.

Світ закрутився, заіскрився і зразу згас,— то сонце посунуло за гору. Темна тінь знялася, розіслалася над землею; Ратієвщина з зеленої зробилася чорна, одні верхів'я високого дерева ще горіли; то посліднє сонячне проміння іскрило поверх його. Ось і воно знялося угору; всюди зробилося темно, тілько небо, де сіло сонце, мов далека пожежа, горіло-палало. З міста доносився глухий клекіт, над озером уставав легенький

туман; дужче закумкали жаби в болоті, засвистали черепахи у сазі, а солов'ї — як не розірвуться в Ратієвщині.

— Сонце сіло — час додому,— сказав Грицько.— Іване! Завертай овечат.

Івась, у котрого голова ще горіла і серце так дуже кидалось від страшних Грицькових переказів, тихо почав підводитись. Грицько мусувався коло торби, а Василь — одно лежав, одно дивився на Ратієвщину.

— Василю! А ти доки будеш лежати? Пора додому! — сказав Грицько.

Василь глибоко зітхнув.

— Ох! Хіба уже я не доживу до того...— промовив.

— До чого? — спитав Грицько.

— А Ратієвщина моя буде! — аж скрикнув він.

Івась глянув на Василя — задуманий, суворий, аж чорний, а Грицько, усміхаючись, промовив: "Доживав-ай!"

Хутко хлопці зібралися в дорогу. Івась і Грицько ішли по боках і доглядали овечат, щоб не розбігались. Попереду повагом виступали телята, а позаду ледве ноги волік Василь. Задумана голова його важко схилилася на груди, лиха сірячина нерівно лежала на плечах, один край її волікся по траві. Василь того не примічав, він нерадісно волікся за отарою, немов загубив що або ішов на кару.

Ось уже кінчилась і толока; сіріла курявом широка проїжджа дорога, овечата, зійшовши на неї, зняли хмарою кіптягу, кашляли, мекали. Василь, все похнюпившись, волікся.

Ось уже завидніли і їх дворища на краю міста, на Довгоселівці. Василь, забачивши їх, повернувся назад, подивився на Ратієвщину,— чорною непроглядною стіною чорніла вона у сірому мороці вечора; ззаду неї горіло і червоніло небо, від чого вона здавалася ще чорніша. Василь прикро подивився, важко і глибоко зітхнув, повернувся і сердитий, лаючись, почав одрізняти своїх овечат.

[1878]